

Т. В. Кулініч,
к. е. н., доцент, Національний університет "Львівська політехніка"
ORCID ID: 0000-0003-0110-7080

І. Р. Жайворонок,
асистент кафедри менеджменту організацій,
Національний університет "Львівська політехніка"
ORCID ID: 0000-0001-6304-368X

DOI: 10.32702/2306-6806.2020.12.72

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ НЕДЕРЖАВНИХ ПЕНСІЙНИХ ФОНДІВ В УКРАЇНІ

T. Kulinich,
PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University

I. Zhayvoronok,
Assistant of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University

TRENDS OF THE DEVELOPMENT OF PRIVATE PENSION FUNDS IN UKRAINE

У статті розглянуто тенденції розвитку недержавних пенсійних фондів (НПФ) з огляду на те, наскільки важливою є і залишається їх роль у функціонуванні держави, і те, як змінювались і мають у подальшому трансформуватись виконувані ними складні функції, соціальні та інвестиційні завдання. Виявлено основні фактори, що вплинули на сучасний стан і розвиток інституту НПФ, виділено та конкретизовано базові проблеми, які гальмують їх розвиток, проведено аналіз ключових показників їх діяльності.

Основну увагу зосереджено навколо таких важливих проблем та завдань регулювання діяльності НПФ, як бажана зміна організаційно-законодавчого забезпечення їх розвитку, що має підвищити забезпечити ефективність та надати прозорість процесу функціонування цих фондів, пошук оптимальної конструкції пенсійної накопичувальної складової системи, зокрема щодо формування завдань та обґрунтування її вдосконалення.

The article considers the trends in the development of private pension funds in view of how important is their role in the functioning of the state today and in future. It describes how the complex of functions, social and investment tasks performed by them have changed and how they should be further transformed in future. The main factors that influenced the current state and development of the private pension funds institute have been identified. The basic problems that hinder the development of non-state pension funds are identified and specified.

The review of the dynamics of the main indicators that characterize the activities of private pension funds, including: basic performance indicators, cost structures, number of participants was made.

The functions of the private pension system are: accumulation of pension contributions, accounting and maintenance of pension accounts of participants in the private pension system, investing of pension savings and pension reserves through investment management companies, etc.

The main restraining factors in the development of the private pension funds are: low wages in Ukraine, informal economy, distrust of Ukrainian citizens about effectiveness of private financial institutions, low financial and pension literacy of the population, continuous reforming of the national pension system, lack of developed financial markets for investment activities.

In terms of negative external and internal, economic and demographic factors pension funds as one of the strengths, potential domestic investors can provide an increase of decent state pension, which is formed by national pension system.

In the private pension system, the main suppliers of pension reserves for private pension funds are enterprises. Most companies do not implement social programs that include additional pension benefits for employees, due

to lack of proper competition in the labor market. The need to stimulate corporate programs through tax benefits, tax deductions, the introduction of targeted pension programs with state support for certain categories of citizens is recommended.

Ключові слова: недержавний пенсійний фонд, система пенсійного забезпечення, ефективність функціонування, активи, розподіл.

Key words: private pension fund, pension system, efficiency, assets, distribution.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Недержавні пенсійні фонди у системі пенсійного забезпечення України відіграють важливу роль у формуванні накопичувальної пенсії в підсистемі недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ). З кожним роком зростає навантаження на розподільчу пенсійну систему, яке призводить до зростання внесків працівників до пенсійного фонду України та дотацій з державного бюджету.

У країнах з високим економічним потенціалом, високим рівнем заробітних плат, відносно економічною і політичною стабільністю, розвинутою інфраструктурою фінансового ринку в структурі системи пенсійного забезпечення переважає накопичувальна складова, в основному вона формується на добровільному принципі, що забезпечує високий рівень пенсійних виплат у порівнянні з пенсійними виплатами в Україні. Подальша інтеграція української економіки у розвинений світовий економічний простір вимагатиме впровадження сучасних ринкових механізмів формування індивідуального капіталу, що однозначно передбачатиме необхідність розвитку накопичувальних пенсійних підсистем.

У національній пенсійній системі очевидним є домінування розподільчої солідарної складової. Більшість українських пенсіонерів отримують пенсію тільки з Пенсійного фонду України, що формується в основному з відрахувань працівників, організацій, підприємців і дотацій з державного бюджету. Попри те, що така підсистема відрізняється відносною простотою організації, менше залежна від інвестиційних та інфляційних ризиків, розподільча пенсійна підсистема перебуває під впливом демографічних ризиків, пов'язаних зі старінням населення і збільшенням тривалості життя. Як наслідок, виникає дефіцит пенсійного фонду України, що збільшує фінансове навантаження на державний бюджет і в теперішніх економічних умовах не дає можливості підвищувати рівень пенсійних виплат працюючим громадянам. Саме тому зростає значення накопичувальних складових системи пенсійного забезпечення України.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідженню питань, присвячених стану, проблемам та вдосконаленню діяльності інституту НПФ на різних етапах розвитку в Україні, було присвячено чимало публікацій, серед них слід виділити роботи таких авторів: О.П. Коваль, О.В. Чернявська, О.А. Горбунова, В.В. Павлів, О.Г. Мордвінова, Н.І. Добриніна, В.С. Толуб'як та ін. [1—3]. Однак НПФ функціонують в умовах постійних змін, що стосуються не тільки економічних реалій, законодавчих нововведень, але і самої структури накопичувальних підсистем. Ці фактори роблять значний вплив на показники діяльності НПФ, що означає необхідність подальшого дослідження їх діяльності та пошуку шляхів підвищення їх ефективності.

МЕТА І ЗАВДАННЯ СТАТТІ

Метою статті є визначення основних завдань розвитку інституту НПФ в сучасних реаліях на основі аналізу проблем і динаміки ключових показників їх діяльності.

Автор поставив такі завдання дослідження:

- розглянути сутність і функції НПФ на сучасному етапі їх розвитку;
- проаналізувати динаміку основних показників, що характеризують діяльність НПФ, серед яких: базові показники діяльності, структури витрат, кількості учасників та ін;
- визначити основні проблеми та завдання розвитку НПФ в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У сучасному понятті недержавний пенсійний фонд — це організація, виключною діяльністю якої є недержавне пенсійне забезпечення, в тому числі дострокове недержавне пенсійне забезпечення і обов'язкове пенсійне страхування. Така діяльність здійснюється фондом на основі ліцензійних умов провадження діяльності з адміністрування недержавних пенсійних фондів, виданих Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [4].

Інститут НПФ досить молодий, початок його формування визначається введенням в дію закону "Про недержавне пенсійне забезпечення від 9 липня 2003 р. До тепер він зазнав багато змін, що стосуються його організаційно-правової форми, розширення функцій, змін в пенсійних схемах, структурі інвестицій, механізмів формування накопичень, в складі контролюючих органів та їх повноважень тощо.

До функцій недержавних пенсійних фондів відносять:

- акумуляцію і мобілізацію коштів пенсійних внесків і заощаджень;
- облік і обслуговування пенсійних рахунків учасників в системі недержавного пенсійного забезпечення (НПЗ), пенсійних рахунків професійних пенсійних систем;
- інвестування пенсійних накопичень і пенсійних резервів через управляючі компанії на підставі договору довірного управління в інструменти фінансового ринку, дозволені законодавчо;
- обслуговування актуарних розрахунків [5].

Схема функціонування недержавних пенсійних фондів включає в себе: компанію з управління активами, банк-зберігач, вкладники, адміністратори та учасники. Схему функціонування НПФ представлено на рисунку 1.

У процесі аналізування функціонування недержавного пенсійного забезпечення України слід розпочати з дослідження динаміки зміни загальної вартості активів недержавних пенсійних фондів, в порівнянні з пенсійними внесками, суми інвестиційного доходу, прибутку від інвестування активів недержавного пенсійного фонду та суми витрат, що відшкодовується за рахунок пенсійних активів. Інформація щодо зміни в часі названих вище показників функціонування вітчизняного НПЗ представлено в таблиці 1.

У період з 2014 р. по 2019 р. загальна вартість активів недержавних пенсійних фондів зростає на 27,3 % з 2469,2 млн грн до 3143,3 млн грн. Щорічно зростала сума пенсійних внесків з 1808,2 млн грн до 2160,8 млн грн, що означає в середньому 9% зростання з кожним наступ-

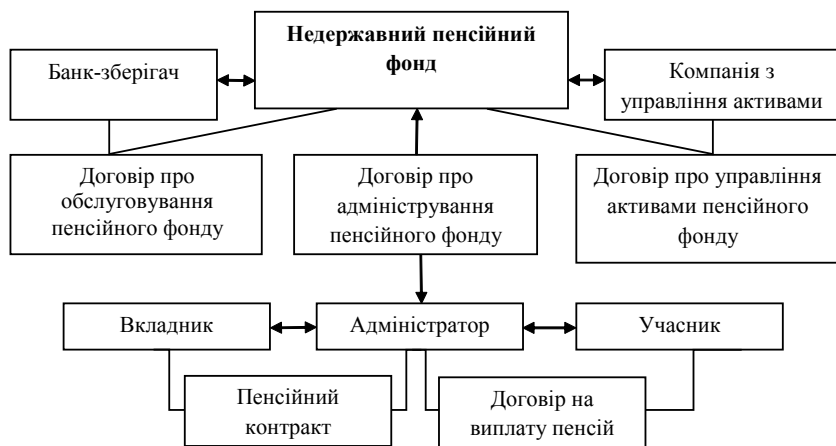

Рис. 1. Схема функціонування недержавного пенсійного фонду

Джерело: [6].

Таблиця 1. Динаміка базових показників функціонування недержавного пенсійного забезпечення в Україні

Показник	Станом на кінець року						Сер.річ. темп приросту, %
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	
Загальна вартість активів НПФ, млн грн	2469,2	1980,0	2138,7	2465,6	2745,2	3143,3	1,11
Пенсійні внески, всього, млн грн	1808,2	1886,8	1895,2	1897,3	2000,5	2160,8	1,09
Пенсійні виплати, млн грн	421,4	557,1	629,9	696,3	809,9	947,4	1,21
Сума інвестиційного доходу, млн грн	1266,0	872,2	1080,5	1455,5	1767,7	2200,0	1,19
Прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фонду, млн грн	1095,0	657,0	834,8	1183,9	1440,5	1810,9	1,18
Сума витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, млн грн	171,0	215,2	245,7	271,5	327,2	389,1	1,21
Частка витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів у сумі інвестиційного доходу	13,51	24,67	22,74	18,65	18,51	17,69	-

Джерело: складено авторами із застосуванням даних Нацкомфінпослуг [7].

Таблиця 2. Динаміка структури витрат недержавних пенсійних фондів, що відшкодовуються, за рахунок пенсійних активів

Витрати	Станом на кінець року					Середньорічний темп приросту, %	Питома вага кожної статті витрат станом на кінець 2019 р. (%)
	2015	2016	2017	2018	2019		
Витрати на оплату послуг з адміністрування НПФ, млн грн	54,8	63,6	73,4	92,6	114,2	1,23	29,4
Винагорода за надання послуг з управління активами НПФ, млн грн	137,9	150,7	160,6	187,8	219,1	1,14	56,3
Оплата послуг зберігача, млн грн	11,3	12,8	15,1	18,4	22,7	1,20	5,8
Оплата послуг з проведення планових аудиторських перевірок НПФ, млн грн	2,1	3,2	4,3	5,3	6,9	1,38	1,8
Оплата послуг, пов'язаних із здійсненням операцій з пенсійними активами, які надаються третіми особами, млн грн	3,0	3,2	3,5	4,1	4,8	1,15	1,2
Оплата інших послуг, надання яких передбачено чинним законодавством з недержавного пенсійного забезпечення, млн грн	6,1	12,2	14,6	19,0	21,4	1,73	5,5
Загальна сума витрат, що відшкодовані за рахунок пенсійних активів, млн грн	215,2	245,7	271,5	327,2	389,1	1,18	100,0

Джерело: складено авторами із застосуванням даних Нацкомфінпослуг [7].

ним роком. Водночас пенсійні виплати зросли більше ніж вдвічі, при тому, що прибуток від інвестування активів недержавного пенсійного фондів зріс на 65,4%.

Значної уваги привертає динаміка суми витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, середньорічні темпи приросту даного показника становили 21%, що призвело до зростання в 2,27 разів за останні шість років.

Зведені показники витрат, що відшкодовуються, за рахунок пенсійних активів представлено у таблиці 2.

З даних таблиці 2 бачимо, що протягом останніх п'яти років всі статті витрат, що відшкодовуються за рахунок пенсійних активів, щорічно зростали, в середньому на 18% в рік. Найбільша частка витрат припадає на винагорода за надання послуг з управління активами НПФ, а саме, 56,3%, наступна значна частка витрат припадає на витрати на оплату послуг з адміністрування НПФ — 29,4%.

Наступним елементом дослідження діяльності накопичувальної недержавної пенсійної підсистеми є аналізування структури та динаміки інвестованих пенсійних активів, які зведено в таблиці 3.

З даних, представлених у таблиці 3, можна зробити висновок, інвестиційні стратегії українських недержавних пенсійних фондів є досить простими та консервативними з низьким рівнем ризику. Так, найбільша частка активів інвестована в цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України, а саме 45,9%, на банківські депозити припадає 38,5% на

Таблиця 3. Динаміка та структура інвестованих активів недержавних пенсійних фондів в Україні

Витрати	Станом на кінець року, млн грн					Середньорічний темп приросту, %	Питома вага кожної статті витрат станом на кінець 2019 р. (%)
	2015	2016	2017	2018	2019		
Грошові кошти, розміщені на вкладних (депозитних) банківських рахунках	780,7	884,2	1083,3	985,5	1 210,8	1,05	38,5
Цінні папери, дохід за якими гарантовано Кабінетом Міністрів України	675,2	875,8	1004,9	1263,50	1 443,5	1,31	45,9
Облігації підприємств, емітентами яких є резиденти України	266,3	200,8	202,4	298,6	236,7	0,81	7,5
Акції українських емітентів	65,2	15,7	11,3	43,8	42,7	0,70	1,4
Об'єкти нерухомості	72,2	86,0	62,6	47,3	86,8	1,04	2,8
Банківські метали	13,5	8,7	10,1	9,8	5,0	0,81	0,2
Кошти на поточному рахунку	17,3	18,5	22,2	18,5	4,7	0,78	0,1
Активи не заборонені законодавством України	25,7	22,3	24,0	26,2	26,2	1,00	0,8
Дебіторська заборгованість	63,9	26,2	41,8	48,3	72,3	1,01	2,3
Акції іноземних емітентів	-	0,5	3,0	3,7	3,0	1,82	0,1
Цінні папери, дохід за якими гарантовано Радою міністрів Автономної Республіки Крим, місцевими радами відповідно до законодавства	-	-	-	0,0	11,6	0,00	0,4
Загальна вартість активів	1980,0	2138,7	2465,6	2 745,2	3 143,3	1,05	100

Джерело: складено авторами із застосуванням даних Нацкомфінпослуг та Проєкту USAID "Трансформація фінансового сектору" [7].

ступними за розмірами є інвестиції в облігації українських підприємств — 7,5%.

Аналізування динаміки кількості учасників підсистеми недержавного пенсійного забезпечення дасть можливість визначити перспективи її розвитку, популярність серед населення, відношення отримувачів пенсій до кількості. Динаміка кількості учасників недержавних пенсійних фондів представлена в таблиці 4.

З даних таблиці 3 бачимо, що щорічно зростає. Як кількість учасників, так і кількість отримувачів пенсійних виплат. Так, протягом періоду з 2015 р. — 2019 р. на одного отримувача накопичувальної пенсії припадає 9—10 учасників недержавних пенсійних фондів. Проте є проблема, і суть її в такому, у 2019 р. внески 874,6 тис. осіб протягом року становили 2160,8 млн грн, при тому, що виплати 83,9 тис. осіб становили 947,4 млн грн. При збереженні такої тенденції пенсійна система України третього рівня скоро буде не здатна нести відповідальність перед своїми вкладниками.

Порівняльний аналіз пенсійних систем США і України, проведений у [8] та представлений в науковій роботі [9], показав, що громадяни США можуть отримувати пенсію, яка в декілька разів більша за базову державну. Причиною цього є переважання добровільної накопичувальної пенсійної підсистеми в системі пенсійного забезпечення в США, різноманітності корпоративних пенсійних схем, індивідуальних пенсійних рахунків у банках, страхових компаніях, пайових фондах, брокерських компаній.

Попри поліпшення кількісних показників, на шляху розвитку НПФ в Україні є багато перешкод економічного, організаційного, правового, психологічного характеру. Основними стримуючими факторами у розвитку інституту НПФ є:

- низький рівень зарплат в Україні, так середня заробітна плата у 2019 р. становила 10497 грн [10];
- тіньова економіка (зокрема зважаючи на те, що за результатами опитування КМІС у 2018 р. рівень тіньової економіки становив 47,2%) [11];

Таблиця 4. Динаміка кількості учасників недержавних пенсійних фондів

Показник	Станом на кінець року					Середньорічний темп приросту, %
	2015	2016	2017	2018	2019	
Загальна кількість учасників, тис. осіб	836,7	834,0	840,8	855,3	874,6	1,05
Учасники, які отримують пенсійні виплати, тис. осіб	82,2	81,3	78,8	81,3	83,9	1,04
Відношення кількості учасників до отримувачів пенсійних виплат	10,18	10,26	10,67	10,52	10,42	-

Джерело: складено авторами із застосуванням даних Нацкомфінпослуг та Проєкту USAID "Трансформація фінансового сектору" [7].

— недовіра українських громадян до фінансових інститутів і до НПФ зокрема, особливо в умовах довгострокових вкладень заощаджень при змінній кон'юктурі на фінансовому ринку;

— низька фінансова та пенсійна грамотність населення, а також відсутня традиція відповідальності громадян за планування майбутньої пенсії;

— постійне реформування пенсійної системи і, зокрема, останні зміни в системі обов'язкових накопичень, посилює недовіру громадян, дискредитує саму ідею обов'язкових накопичень державою;

— вузький сегмент інвестиційних можливостей інституту НПФ в Україні, що не дозволяє підвищувати прибутковості фінансових інструментів тощо.

Подальший розвиток інституту НПФ безпосередньо залежить від майбутньої моделі пенсійної накопичувальної системи. Існують різні думки щодо формування її конструкції: деякі експерти закликають не вводити обов'язковий накопичувальний компонент і пропонують перейти лише на добровільну накопичувальну систему; інші залишаються прихильниками обов'язкової та добровільної її складової.

На погляд авторів, необхідно розвивати добровільну накопичувальну систему, проте в сформованих економічних реаліях це передчасно. Введення накопичуваль-

ної складової в системі обов'язкового пенсійного забезпечення має ряд переваг, пов'язаних з централізованим механізмом збору пенсійних відрахувань, системою державного гарантування накопичень, діючими програмами співфінансування та ін.

Слід зазначити, що в системі недержавного пенсійного забезпечення, основними постачальниками коштів пенсійних резервів для НПФ є підприємства. Однак на сьогоднішній день більшість підприємств не впроваджують соціальні програми, які включають додаткове пенсійне забезпечення співробітників, через відсутність належної конкуренції на ринку праці. Необхідним є стимулювання корпоративних програм через податкові пільги, податкові відрахування, введення цільових програм пенсійного забезпечення з державною підтримкою окремих категорій громадян і ін.

Важливим завданням є вдосконалення законодавчої бази, зокрема розширення інвестиційних можливостей у довгострокові проекти, посилення ролі державного регулювання і саморегулювання, підвищення ефективності, прозорості діяльності самих недержавних пенсійних фондів.

ВИСНОВКИ

В умовах негативних зовнішніх і внутрішніх економічних та демографічних факторів не можна недооцінювати роль інституту недержавних пенсійних фондів як одного з сильних, потенційних внутрішніх інвесторів, такого, що здатний забезпечити гідну прибавку до державної пенсії, що формується в системі пенсійного забезпечення.

В умовах низьких доходів громадян, відсутності культури планування пенсій, недовіри до фінансових інститутів і самої пенсійної накопичувальної підсистеми, що знаходиться в процесі постійного вдосконалення, виникає необхідність змін законодавства, посилення ролі державного регулювання та саморегулювання на ринку недержавного пенсійного забезпечення, підвищення ефективності та прозорості діяльності самих фондів, вдосконалення конструкції накопичувальної підсистеми.

Вдосконалення обов'язкової накопичувальної складової неможливо домогтися без державної участі, провітницької роботи серед населення та роботодавців і надалі — переходу до добровільності вибору такої системи. У системі недержавного пенсійного забезпечення перш за все необхідним є стимулювання корпоративних програм через податкові пільги, податкові відрахування, введення цільових пенсійних планів з державною підтримкою окремих категорій громадян, виховання самостійного планування та відповідальності за формування майбутніх пенсій у громадян.

Література:

1. Коваль О.П. Місце й роль загальнообов'язкової накопичувальної складової в багаторівневій пенсійній системі України: антикризовий аспект. *Фінанси України*, 2012 р. Вип. № 6. М. 68—75.
2. Мордвінов О.Г., Добриніна Н.І. Впровадження та перспективи розвитку системи загальнообов'язкового накопичувального пенсійного страхування в Україні. *Держава та регіони, Серія: Державне управління*. 2009. Вип. № 4. С. 189—193.
3. Толуб'як В.С. Заробітна плата та її вплив на формування фінансових ресурсів системи пенсійного забезпечення. *Теорія та практика державного управління, Державне регулювання процесів економічного і соціального розвитку*. Вип. № 2 (29). С. 1—8.
4. Науменкова С.В. Функціонування недержавних пенсійних фондів на ринку фінансових послуг України. *Фінанси України*, 2010. Вип. № 4. С. 3—16.
5. Корнієв В.В. Недержавні пенсійні фонди як важлива складова системи недержавного пенсійного забезпечення: їх сутність та функції. *Електронне наукове фахове видання "Ефективна економіка"*. 2011 р. Вип. № 8. С. 1—3.

6. Рудик В.К. Організаційна структура функціонування недержавного пенсійного забезпечення в Україні. *Фінанси України*, 2012. Вип. № 7. С. 74—83.

7. Підсумки розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.03.2020 [online]. Доступно: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/NPF_I_kv%202020.pdf (Дата звернення 20 листопада 2020).

8. Миргород-Карпова В.В., Корощенко, К.Р. Функціонування пенсійної системи України, Великобританії та США: порівняльно-правова характеристика. *Правові горизонти*. 2020. Вип. 21 (34). С. 141—147.

9. Бондарук І.С. Зарубіжний досвід організації систем пенсійного забезпечення [online]. Доступно: http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2121/1/bondaruk_008.pdf (Дата звернення 22 листопада 2020).

10. Поточний рівень середньої заробітної плати. Рівень середньої заробітної плати за 2020 р. [online]. Доступно: <http://pmguinfo.dp.ua/napravleniya-deyatelnosti/sotsialno-ekonomicheskaya-rabota/73-informatsiya/139-zarplata> (Дата звернення 22 листопада 2020).

11. Рівень тіньової економіки в Україні у 2018 році становив 47% від ВВП — дослідження [online]. Доступно: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652509/> (Дата звернення 22 листопада 2020).

References:

1. Koval', O.P. (2012), "The place and role of the mandatory accumulative component in the multilevel pension system of Ukraine: the anti-crisis aspect", *Finansy Ukrainy*, vol. 6, pp. 68—75.
2. Mordvinov, O.H. and Dobrynina, N.I. (2009), "Introduction and prospects for the development of the system of compulsory accumulative pension insurance in Ukraine", *Derzhava ta rehiony, Seriya: Derzhavne upravlinnia*, vol. 4, pp. 189—193.
3. Tolub'iak, V.S. (2010), "Wages and its impact on the formation of financial resources of the pension system", *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia, Derzhavne rehulivannia protsesiv ekonomichnoho i sotsial'noho rozvytku*, vol. 2 (29), pp. 1—8.
4. Naumenkova, S.V. (2010), "Functioning of non-state pension funds on the financial services market of Ukraine", *Finansy Ukrainy*, vol. 4, pp. 3—16.
5. Kornieiev, V.V. (2011), "Private pension funds as an important component of the private pension system: their essence and functions", *Efektivna ekonomika*, vol. 8, pp. 1—3.
6. Rudyk, V.K. (2012), "Organizational structure of non-state pension provision in Ukraine", *Finansy Ukrainy*, vol. 7, pp. 74—83.
7. National Commission for State Regulation of Financial Services Markets (2020), "Results of development of the system of non-state pension provision as of 31.03.2020", available at: https://www.nfp.gov.ua/files/OgliadRinkiv/NPF/NPF_I_kv%202020.pdf (Accessed 30 Nov 2020).
8. Myrhorod-Karpova, V.V. and Koroschenko, K.R. (2020), "Functioning of the pension system of Ukraine, Great Britain and the USA: comparative legal characteristics", *Pravovi horizonty*, vol. 21 (34), pp. 141—147.
9. Bondaruk, I.S. (2009), "Foreign experience in organizing pension systems", available at: http://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2121/1/bondaruk_008.pdf (Accessed 30 Nov 2020).
10. Trade Union of Metallurgists and Miners of Ukraine (2020), "The current level of average wages. The level of average wages for 2020", available at: <http://pmguinfo.dp.ua/napravleniya-deyatelnosti/sotsialno-ekonomicheskaya-rabota/73-informatsiya/139-zarplata> (Accessed 30 Nov 2020).
11. *Ekonomichna pravda* (2019), "The level of the shadow economy in Ukraine in 2018 was 47% of GDP - research", available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2019/10/11/652509/> (Accessed 30 Nov 2020).

Стаття надійшла до редакції 08.12.2020 р.